

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РУБРИКАТА „ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ“ НА СП. „ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕД“ (1929-1943)

Вера Радева

Списание „Философски преглед“ излиза между 1929 и 1943 г. в 71 книжки. Сред рубриките в повечето от тях е и „Въпроси и отговори“. Самото наличие на подобна рубрика в издание вече показва намерението на редакцията за открит и активен диалог и със сътрудниците, и с читателите. Такава рубрика винаги е интересна за читателите. За съвременниците е била възможност да споделят мнение за прочетените статии, да потърсят доизясняване на въпрос, да спорят с редакцията и да препоръчват въпроси за разглеждане. Т.е., публиката също се явява редактор, сътрудник, не само пасивен читател, който поглъща предложеното, без възможност за „обратна връзка“.

За днешния читател или изследовател без съмнение би бил любопитен такъв „отдел“ от българско издание до 1944 година за изучаване на нивото, тенденциите, културните очаквания и интересите на читателската публика. То показва, че няма да се ограничи до определените за поредния брой материали, до авторитетите във философията или езикознанието, а на свой ред ще търси и мнението на читателската си публика, ще иска да я види коя точно е, какво очаква и търси от изданията в България. Каквито и авторитети да публикуват в списанието, те не гледат високомерно на четящия българин и въпреки че от всяка страница се усеща месианската им роля и самосъзнание, то в същото време и сблъсъкът, досегът, общуването с читателите им носи допълнително обогатяване.

От пръв поглед правят впечатление заглавията на статиите. Много често те са: „Що е...?“, „Що е лудост?“, „Що е изречение?“, „Що е солипсизъм“, „Що е теизъм“, или пък „Може ли/Бива ли/Има ли...“ „Може ли днешна България да се върне към духа на нашето Възраждане“, „Може ли човек да се окъпе два пъти в една и съща река“, „Може ли съзнанието да „твори“ и „влага“ отношения между нещата“, „Бива ли „Философски преглед“ да се занимава с дъновизма“, „Можем ли да си представяме чувствата“, „Възможна ли е една психология върху почвата на бергсонизма“, „Възможна ли е противоречива мисъл“ и др.

Тук може да се цитира мнението на един от дългогодишните сътрудници на изданието – Кирил Чолаков. Това мнение той изразява през 1939 година в краткия си обзор „Десетгодишното културно дело на „Философски преглед“¹. Като откроява първо начина на издръжка на изданието единствено чрез подкрепата на своите абонати, той отчита и че то непрекъснато разширява своята публика именно защото дава възможност и нейният глас да се чуе. Чрез изданието според Чолаков тази публика най-накрая може да задоволи не само потребността от знание, но и нуждата да остави свой принос, да се изкаже по редица проблеми, което дотогава не е могла да направи. Според него, колкото приятна изненада е дългият живот на изданието за българските условия, така е и факт, че то вече е водещо за „духовния растеж на нацията ни“. От него се интересуват не само у нас, но и в чужбина (и славянските, и неславянските страни). То „от година на година“ и е все по-четено, търсено и меродавно – не само за занимаващите се с чиста философия, но и за граничните области.

За рубриката редакторът на списанието Димитър Михалчев дава необходимата заявка и обяснение още в самото начало. То обаче се появява някак твърде скромно, почти невидимо, само като бележка под линия към първия материал-отговор, поместен под заглавие „При всяко ли спане човек сънува“². *„Тоя отдел ще бъде постоянен. Редакцията охотно ще печати всеки смислено зададен философски въпрос и с помощта на своите сътрудници – било още в същата книжка, в която даден въпрос ще се обнародва, било в следната – ще отговаря редовно на такива запитвания. Всеки въпрос трябва да бъде подписан.“* – пише Михалчев в анонса си. „Подписът“ след всеки отговор и въпрос също е важен знак, защото пишещите застават с името си зад изразените мнения.

Рубриката е разположена към края на списанието, преди „Критични отзиви“ и „Философска книжнина“. Основно материалите са писани от Д. Михалчев, но отговарят и А. Балан, К. Чолаков, Р. Русев, А. Балабанов, Цв. Петков. В три от книжките липсва рубриката – например, през 1934 година книжките са само 4 на брой. През последната за изданието година от него 1943-та са излезли само 2 книжки – 1 (януари – февруари) и 2 (март – април).

Проблемите, които разискват редакторът на списанието Д. Михалчев и неговите сътрудници, за удобство могат по-общо да се групират и само в няколко основни категории – философия, психология, образование, политика и история. Това са и темите, които списанието коментира в различните си статии, така че дотук приемствеността е спазена.

¹ XI, 1; с. 1-4.

² I, 1, с. 112.

Трябва да се направи уговорката обаче, че поставянето в рамки, етикети, теми за много от тях е сложно, тъй като биха могли да се подредят и в повече от една тема, или във всяка от тях да се отделят няколко подтеми. Не трябва да се забравя, че те се явяват и отговори на писма, което вече ги поставя в по-различна позиция от статиите, поместени в броя (книжката). Например статиите на Д. Михалчев за Съветска Русия³ са и политика, и икономика, и народопсихология, и съвременна история и т.н.; статиите на Михалчев, П. Монеv и други, разглеждащи популярната през 30-те години т.нар. расова теория⁴, са и психология, и политика, и народопсихология, и философия, и медицина; „Аристотел и цар Симеон“⁵ тълкува българската история, философията, образованието; статията на Цв. Петков „Хуманитарно или реално образование“⁶, засяга образование, култура, психология, философия, медицина и т.н., „Пенчо Славейков и християнството“ от Р. Русев⁷ е и религия, и история, и литература, и психология и т.н.

Самите статии са изградени винаги по един и същи начин. В началото е даден накратко въпросът (или въпросите на читател/и, или синтезирано е поместена част от статия, вдъхновила автора на материала за „отговор“. Отговорите са с различна дължина. По-дългите от тях са дадени в три части, които са ясно разграничени с I, II или III. Отговорите на редактора и сътрудниците са изградени така: първо се прави кратък коментар на въпроса за неговата сложност и актуалност, или пък недостатъчно ясно формулиране. Следва исторически преглед по самото питане с позоваване на конкретни авторитети, работили по проблема. След което следва вече личният принос на коментирацията чрез отговора му. Във всеки от отговорите личи не само ерудицията на пишещия, но и самочувствието на човек с мнение, което не се колебае да изрази. Авторите познават не само Платон, Аристотел, Хераклит, Йоханес Ремке⁸, Анри Бергсон⁹, Карл Маркс, В. И. Ленин, българската история (богомилите, цар Симеон) и т. н., но и имат позиция по актуални вътрешни проблеми. Сред тях е съдържанието на учебниците за средно и висше образование, въпросите от езикознанието или реформата в образованието, или световни теми като дебатите върху расовата теория, или ситуацията в Съветска Русия, например. Разискват се и много по-

³ „Има ли в Съветска Русия „социалистическо строителство“, (I 3, с. 346).

⁴ „Расата като критерий на истината“ (X, 3, с. 278-280), „Расова психология и народностна психика“ (X, 1, с. 80–86).

⁵XIV, 4, с. 362–363.

⁶XII, 4, с. 421-423.

⁷IV, 3, с. 290-291.

⁸ Йоханес Ремке (1848–1930) е немски философ и професор в Грайсвалдския университет. Създател е на школа с множество последователи и в България.

⁹ Анри Бергсон (1859–1941) е Нобелов лауреат, френски мислител и създал философска концепция, основана на интуицията.

абстрактни въпроси, сред които чувствата, сънищата, любовта и половите въпроси, ревността, интуицията, спомените, обективната и субективна действителност, и други. Намират се и изненадващи и противоречиви размисли върху психологията – например, тази на слепите или късогледите, или на представителите на различни раси. Религията е представена чрез статии за Христос, толстоистите, или учението на Дънов. Засяга се дори вероятността човекът да не е единственото разумно същество във Вселената¹⁰. Субективността и обективността се разглеждат в статии като: „Червена ли е отвътре динята и когато не е още разрязана?“, „Би ли съществувало време и ако нямаше в света живи същества?“, „Има ли еднаквост и еднакви неща в света?“ и др. Засягат се и въпроси около психиката на животните.

Най-често статиите са писани от Д. Михалчев, но като сътрудници той кани А. Балан, Г. Томалевски, К. Кръстев, К. Чолаков, Ст. Младенов и др. Случва се материалите в цяла годишнина на списанието да са подготвени само от едно лице. Например през 1933, 1936 и 1939 година това е самият Д. Михалчев, през 1935 година е психиатърът К. Чолаков. Там личи и тематичност на материалите – например Съветска Русия или въпроси из областта на психологията.

Михалчев присъства винаги в текстовете от рубриката, дори когато не е отговорил на въпроса. Той се включва, за да обясни накратко в началото кого и защо е поканил да отговаря на този въпрос. Редакторът не пропуска да отбележи, че невинаги е съгласен с мнението на сътрудника на списанието. Т.е., вижда се въпреки това едно уважително отношение към колегите от екипа, създаващ изданието, а не желание за лидерство и еднолично взимане на решения. Това посочва като основно негово достойнство и К. Чолаков в обзора, коментиран по-горе.

Правят впечатление дължината, както и броят на материалите по въпросите, които те коментират. Те са с дължина от 1 до десетина страници. В повечето книжки материалът е само един, но има случаи и на 3 материала в един брой¹¹. Има случай и на материал, съставен от мненията на трима души – като: „Как да побългарим думите „възприятие“, „понятие“ и „отношение“, събираща отговорите на А. Балан, Ст. Василев, Ив. Георгов и Ст. Младенов. Докато Балан и Георгов търсят и предлагат български термини и форми, то за Василев и Младенов побългаряването е трудно изпълнимо и с него не би трябвало да се прибързва. А. Балан обяснява и „Що е изречение?“

Когато се пише за такава рубрика от списание, трябва да се отдели място и на другата страна. Кой и какви са точно авторите на писмата. Много от тях са посочени не само поименно,

¹⁰ Неделчев, П. Вероятно ли е да има живи същества вън от нашата планетна система. (XIV, 2, с. 182–185).

¹¹ I, 3.

но става известно занятието им. Много често, очаквано, те са студенти или учители, като питанията им логично са свързани с материята, която изучават или преподават. Искат да знаят повече по даден въпрос или търсят доизясняване на детайли, или се отнасят със съмнение към наложени се научни истини. Пишат обаче и адвокати и архитекти. Повечето посочени читатели живеят в София, но писма пристигат и от провинцията. Други читатели обаче пожелават да останат анонимни и редакцията уважава решението им. Отговори на редакцията се базират и на „множество читателски въпроси“, без да се посочват имената им. Читателските въпроси много често са вдъхновени от лекции (най-често на Михалчев, но и д-р К. Кръстев и др.) или прочетена статия в предишен брой на самото списание. Например статията на Кирил Кръстев „Полова тревога и нравственост“, вдъхновена от читателски въпрос по „Половата свитост на българина“ от Ст. Гидиков. Читателката е учителка, наскоро завърнала се от Франция и очевидно объркана от разликите в обществото в двете държави. Според Кръстев половата тревога е „кошмар“ за нашето общество, тъй като всичките ни мисли са насочени натам – към половия въпрос. Това идва за сметка на всички духовни и културни интереси. Нашата целомъдреност е механична и неестествена, лишена е от чистота и самодоволство, настоява авторът.

Т. е., това е публика със специализирани интереси, с високо ниво на образование, с познания, търсения. Тя чете и философска литература, интересува се от актуални вътрешни и световни проблеми, активно следи събитията, иска доизясняване на неясности от прочетеното или слушаното от нея. Разнообразието от въпроси показва, че българската публика има интереси и познания. В редица мнения личи и определена позиция, с която редакцията е готова да спори¹². В едва 5 книжки на година¹³ е много трудно да се поддържа подобна рубрика, която да успее да отговори на всички читателски питання. Вероятно много от писмата са останали без отговор и публикуваните са подбирани целенасочено, за което изследователят днес единствено може да съжалява. Въпросите, които се подбират, често се повтарят, което е очаквано. Например проблемите на образованието, положението в Съветска Русия, расовата теория, или капитализмът се разглеждат в различните си аспекти в цели годишнини.

Отговорите на читателските писма показват и самочувствие у редакцията. Тя настоява да защити позициите си, да изяви мнението си, да запознае читателя с познанието или актуалните въпроси. Редакцията иска да чуе гласа на своята публика и в същото време – да поднесе желаното от нея за четене, което тя не намира сред страниците на други списания. Така се създава неинертна,

¹² Например в статията „Дошъл ли е краят на капиталистическия свят“, (III, 5, с. 486-491).

¹³ В някои годишнини не са пет – през 1943 година излизат само 2 книжки.

а активна публика, която не само поема знанието, но и спори, изгражда мнение, иска да разбере повече, търси становище от редакцията като от доказани специалисти. Така книжката получава и завършен вид, в нея може да се намери всичко по основната тема Философия, тъй като тя е разгледана, мислена, изложена от всички възможни страни. Всяка една книжка може да бъде четена като истинска енциклопедия. Едновременно с това питанията на читателя вдъхновяват и самите редактори и сътрудници за нови статии, повишават и тяхната осведоменост.

Ерудицията на авторите е очаквана, но и наистина впечатляваща. Те четат наравно учебници, антични, философски и исторически съчинения, световния печат, художествена литература, философия, психология, политически съчинения. Заглавията на тези източници са дадени в оригинал – т. е., тези редактори, автори и сътрудници ползват активно чужди езици. Тези коментари са ценни, тъй като българската публика невинаги има възможност да набави всички посочени книги, а може би и за първи път прочита за някои имена. Много често личният им опит хармонира с професионалния. Например Михалчев е живял в Съветска Русия и познава добре ситуацията там, за да може да я коментира. Или пък коментира учебници, защото сам има дете и знае какви трудности среща то с материала в тях. В „Има ли някакво образователно значение многото „зубрене“ в нашите гимназии¹⁴, Михалчев сам признава, че и самият той, който „не се счита необразован“, не знае и половината, въпреки че е пътувал по света и живял в чужбина. Не намира и за нужно да знае. Много от учебния материал е „баласт“, който може да се съкрати, без да пострада качеството на образованието, тъй като детето бързо го забравя. По-добре по-малко материал, но усвоен солидно.

По отношение на образованието позицията е за достъп до образование, без да се налагат ограничения. Но в същото време се настоява и за реформа върху материала и по-голяма практическа насоченост, а не залагане единствено на класическото образование, което вече не може да бъде достатъчно на един съвременен човек¹⁵. Цвятко Петков е по-краен в своите „Мисли върху просветните реформи“¹⁶ Според него образованието „от войната насам“ все е жертва, защото с него се занимават хора с отживели възгледи. Жертват се 800 000 деца. Учителите им са бедни и без възможност да разширят собствения си хоризонт, защото овластените лица мислят само как да наредят себе си. Дори самите училища като сграден фонд не отговарят на

¹⁴V, 3, с. 285-287.

¹⁵ Петков, Цв. Хуманитарно или реално образование. (XII, 4, с. 421-423).

¹⁶ Цвятко Петков (1880–?) – дългогодишен преподавател в Стажантския институт, където чете философска пропедевтика; училищен инспектор във Враца и Варна; чиновник в Министерството на народното просвещение; редактор в сп. „Училищен преглед“.

съвременните стандарти за хигиена. Учениците не получават знания за живота, нямат стремеж към самоподготовка. Авторът мечтае за образование по идеите на Мария Монтесори¹⁷. Самият Петков разглежда тези въпроси и в други свои отговори – например през 1940 година (кн. 4 и 5) – „Хуманитарно или реално образование“ и „Една наредба, която пакостно подценява завършващите нашия университет“.

Актуалните световни проблеми са коментирани в статии като „Дошъл ли е краят на капиталистическият свят“, „Какво става с религията в Съветска Русия?“, „Славянофилството и новият патриотизъм в Съветска Русия“, „Ролята на принудата и на обществените интереси в руската революция“. Писани от Д. Михалчев, те показват ясно една антируска (спрямо съвременната му Русия) позиция. Михалчев не се притеснява да спори с изявените русофили и читатели с леви възгледи, като им разяснява разликата между революция и преврат, терор и социализъм, както и да настоява, че капитализмът не само няма да има скорошен край, но и ще надделее като стой и система.

В същото време не само светът, но и вътрешните политически и социални проблеми тревожат и читателите, и редакцията. „Отгде се вземат раздорите и разцеплението в партиите“, разяснява Михалчев, като посвещава конкретно материала „на моя приятел Панайот Денев“. Въпреки подчертаното нежелание на екипа да коментира политиката, тя не може да бъде избегната поради отражението ѝ върху всички и са пречупени през философията и културата. Така, изстрадалата от безконечните политически борби България се оказва ирочнично съизмерима със света, тъй като посочените явления не са изолирани. „Има го и в Германия или Франция например. Причините навсякъде са еднакви.“¹⁸ Михалчев по-общо разяснява и разликата между „Идеология и обществена самоизмама“¹⁹. „Всяко обществено движение има идеолози и практики. Но идеите му не са оригинални техни, те са оформени от вече съществуващи у населението“.

Какъв е „гръмоотводът“ за народа ни от тежките прежеждия посочва Александър Балабанов в „Психологическите основания за масовата радост у нас по време на царевото задомяване“²⁰. Едно, от една страна, толкова естествено и банално събитие от живота на всеки човек като годежът, се оказва важно за българите, защото е търсен повод за радост и веселие.

¹⁷Мария Монтесори (1870–1951) – световноизвестна италианска педагожка, създава възпитателен метод, който се основава главно на стимулиране на свободните индивидуални дейности и зачитането на Аза.

¹⁸III, 1, с. 79-83.

¹⁹V, 5, с. 468-471.

²⁰Балабанов, Александър Психологическите основания на масовата радост у нас по време на царевото задомяване, (III. 1, с. 84-85).

Народът е слял съдбата си с тази на царя, който е положил усилия да бъде уважаван. Затова и неговите радости и скърби в чисто човешки план са и народни, обяснява Балабанов.

Много често въпросът от рубриката продължава, хармонира със съдържанието на книгата течението/списанието като цяло. Отговорите имат отворен характер, завършват с уточнението, че въпросът може и ще бъде разгледан допълнително в статии по-нататък. Самочувствието, което личи от отговорите обаче, не пречи авторите да признаят, че даден проблем или не е достатъчно изучен, а заслужава по-голямо внимание, или мястото за рубриката не позволява задълбочаване, а ще му бъде обърнато внимание по-нататък.

Интересни са възгледите и на А. Шишманов за преводите и преводачите, изложени в статията му „*За българските преводи, преводачи и издатели*“²¹. Тя може да се смята като помагало за съвременния преводач. В краткия си обем материалът успява да отговори защо повечето преводи в България тогава не са били на достатъчно високо професионално равнище. Отчита се големият брой преводни произведения, но с уточнението, че количество не означава веднага и качество. Причините за това невинаги са у преводача. Отбелязва се както ниското заплащане на този труд, което неминуемо привлича неопитни преводачи, така и липсата на професионална критика на превода, която да зададе коректив. Липсва и критичност у читателите. Шишманов дава примери от конкретни произведения и техните преводи, които доказват бедния речник на преводачите, които предават смисъла само буквално, но без да дадат и нужните обяснения и без да се интересуват има ли читателската публика достатъчно познания, за да разбере чуждата литература.

Религията, разбирана като християнство или езически вярвания, или пък деликатната тема за окултизма също намират място във „Философски преглед“. „Що е теизъм?“ разглежда например Михалчев през 1937 година. (кн. 3). През 1932 г. цялото течение на списанието тематично е ориентирано към тази област: Д. Михалчев „Може ли вярата в задгробния живот да ни подтикне към самоубийство“ (IV, 1, с. 87–88); Р. Русев. „Пенчо Славейков и християнството“ (IV, 3, с. 290–291); А. Андреев. „Урочасването според народните вярвания и според науката“ (IV, 5, с. 473–476).

На редакцията се налага и да „оправдава“ пред недоволни или несъгласни читатели свои материали. Такъв е случаят например с отговора на Михалчев „*Бива ли „Философски преглед“ да се занимава с дъновизма*“²². След публикации редакцията получава гневни читателски мнения с искане на обяснение „*защо редакцията хвали един побъркан човек*“. Там редакторът оправдава

²¹ XV, 1, с. 73-84.

²² II, 3, с. 327-328.

избора си с популярността на Петър Дънов и учението му в България по това време, с което е заслужило да бъде отразено и коментирано на тези страници. Учението на Дънов вече наброява 20 000 членове, затова списанието не може да не го коментира. Михалчев е съгласен, че в дъновизма няма наука, което обаче не означава, че науката трябва да го игнорира. Това е широко обществено движение, пуснало корени вече навсякъде. Дори и за да отречеш нещо, ти трябва първо да го познаваш, настоява той. Тоест, популярното в България също трябва да бъде отразено, колкото и ненаучно и отвлечено да се струва на очевидно чувствителната по този въпрос публика на изданието.

Д. Михалчев пише за „Дарбата да се открива подпочвена вода. Научната истина досежно това „окултно явление“²³ в отговор на читателски въпрос, дали това наистина е факт. Редакторът отговаря положително на този въпрос. Въпреки че цитира съчинение и предлага исторически сведения в подкрепа на явлението, Михалчев все пак заключава, тази работа все още не е достатъчно осветлена.

Сътрудник, който трябва да бъде специално открит, е К. Чолаков, за когото е поместен и специален портрет с цялостния му научен принос. Той се включва като психиатър и психолог не само с основни материали в списанието, но и в рубриката „Въпроси и отговори“ с разглеждането на въпроси като: „Характероложко значение на комплимент“, „Алкохолизъм, хипноза и несъзнателен душевен живот“, „Що е лудост?“ (VI. 1, 3, 4, 5). Той смело настоява, че разлика в психиката няма, строго погледнато, душевна болест не съществува. Но има зависимост между мозъка и психиката и всякакви нарушения там водят до лудост. Алкохолизмът е важен въпрос, защото засяга тежко обществата във всички времена и Чолаков прави ценно настояване, че не само, че алкохолът е сам по себе си опасна отрова за човека, но и трябва да се разграничават опиянението и хипнозата. Комплиментите, които хората толкова често правят едни на други, също трябва да се приемат с внимание, защото невинаги действително са израз на чистосърдечно възхищение и добра воля. В книжките от 1935 година Чолаков разглежда „Психология на театралния шарж“, „Добри“ и „лоши“ люде“ и „Винаги в оценката стои някаква цел“, „Социален и несоциален човек“, „Душата на честолубеца“ и „Възможно и невъзможно“.

Къде е българското сред поместените отговори на въпроси. През 1939 година (XI, 3, с. 330), Д. Михалчев разсъждава „Може ли днешна България да се върне към духа на нашето Възраждане“. Тези редица питання до редакцията „идат главно от учителските среди“, чува се ясно възгласът „Назад към Възраждането“, защото на съвременна България вече липсва този дух.

²³ Дарбата да се открива подпочвена вода. Научната истина досежно това „окултно явление“ (V, 2, с. 185).

Но Михалчев настоява да се прави разлика между минало и настояще. Възраждането е минало, върху което модерна и съвременна България е била изградена. Този дух, тези идеали, тази мечта за свободата и независимостта вече са осъществени, те са изиграли своята роля, когато е било необходимо и днес вече не могат да бъдат така актуални. Днес българите живеят с други проблеми и не може да се върне „*този изгубен рай*“.

Народността, традицията, личи и при изследването на хумора, посветен на габровците²⁴. Повод за писанието е въпрос на очевидно засегнат директор на гимназия в Габрово, който не разбира защо българският народ се смее точно на габровците. Според Д. Михалчев прословутата спестовност на габровеца не е от сметкаджийство и бедност, не е характерна и само за страната ни и времето. Той иска „*да добие от нищо нещо*“, неговото пестене е „*рационализирано*“. Габровецът има лошата слава на спекулант от 19. век, когато е продавал най-различни стоки у нас и по света. Габровци буквално „*никнат гдето ги не сееш*“ и старата им лоша слава е силна и днес. Народът ни очевидно не вижда несъответствието между стария еснафин и днешния буржоа. Последната забележка на Михалчев може да се направи и за много други предразсъдъци, от които съвременникът му трудно се отърсва.

Така почти постоянната рубрика на „Философски преглед“ между 1929 и 1943 година успява чрез отговори на читателски въпроси да отрази както актуални въпроси от политиката, философията, социологията, медицината и изкуството, така и да запознае читателя с историята, но и да разшири кръгзора на тогавашната публика чрез запознаването ѝ с религиозни учения и правилното отношение към психологическите проблеми. За рубриката пишат редица утвърдени имена в съответните области, като те демонстрират самочувствие, познания и смелост да заявят позициите си. Без тази рубрика списанието би загубило съществена част от облика си, но в същото време ограничението, налагано от броя книжки за съответната година, прави неизбежно отпадането на много въпроси, които биха хвърлили повече светлина върху културното равнище на публиката и нейните нагласи.

Все пак от публикуваните писма личат политически пристрастия, отношение към религията, интерес към театъра, познания по философия и психология, както и, разбира се, познаване на съдържанието на самото списание, което се следи внимателно. Така днешният читател може да оформи в съзнанието си физиономията на тогавашния по-буден и образован българин. Самата редакция подчертава със задоволство, че изданието се търси – не само в България, но и в чужбина.

²⁴ Габровци – в хумора на нашите съвременници. (V, 1, с. 85-88).